
II

ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ԶԵՆՔԻ ԵՎ ԶԻՆԱՄԹԵՐՔԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1918–1920 թթ.)*

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ, ՌՈՍՏՈՄ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Ներքին գործերի նախարարություն, Արամ Մանուկյան, միլիցիա, զենքի և զինամթերքի անօրինական շրջանառություն, Արշավիր Մելիքյան, Սիրական Տիգրանյան, Աբրահամ Գյուլիսանդանյան, Նախիջևան, Ռուբեն Պապիկյան, Երևան, Նոր Բայազետ, Արշավիր Շահխաթունի, Գարեգին Նժդեհ:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և իշխանության անցած Ժամանակավոր կառավարությունն արմատական փոփոխություններ մտցրեց Ռուսաստանում, որոնք հիմնավորապես կազմաքանդեցին նախկին պետական համակարգը: Նորաթուխ իշխանավորները հաշվի չառան Ռուսաստանի բազմակացությամբ, բազմակրոն և բազմազգային իրավիճակը, ինչպես նաև՝ տարբեր հետախուզությունների պատերազմի նախօրյակին ու ընթացքում ծավալած քայքայիչ գործունեությունը: Ընդունված «Ժողովրդավարական» օրենքները նպաստեցին պետության աստիճանական կործանմանը, որն ավելի սրությամբ դրսևորվեց Անդրկովկասում:

Իրավիճակն ավելի լարվեց 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրից հետո, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված էր ընդունել Օսմանյան կայսրության կողմից առաջադրված հաշտության ծանր պայմանները: Նորանկախ հանրապետությունը գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր դրության մեջ: Հանրապետությունը լի էր անտուն գաղթականներով, որոնք գոյության տարրական պայմաններ էին փնտրում: ՀՀ - վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու բնորոշմամբ՝ Հայաստանն այդ ժամանակ իրենից ներկայացնում էր «անձև քառս և ավերակների կույտ»¹:

* Ընդունվել է տպագրության 21. VI. 2019 թ.: Գրախոսվել է 02 VII. 2019 թ.:

¹ Հայոց պատմություն: Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.: Հ. 3, Նոր ժամանակաշրջան (XVIII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.): Գիրք II (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին): Խմբագրակազմ՝ Ա. Մելքոնյան և ուրիշ., Երևան, 2015, էջ 29:

Ձենքի և ռազմամթերքի ապօրինի շրջանառությունը պետության քրեածին իրավիճակն ապակայունացնող և հասարակական անվտանգությունը խաթարող հիմնական գործոններից է, որի հետևանքով լայն տարածում են ստանում սպանությունները, կողոպուտը, ինչպես նաև՝ քաղաքական հաշվեհարդարները: Այս դեպքերն էլ իրենց հերթին օգտագործվում են հանրապետության թշնամիների կողմից հակապետական սին քարոզություն տարածելու և հայտարարելու, որ հայ ժողովուրդն ի գորու չէ պետականություն ունենալ ու պահպանել բնակչության անձեռնմխելիությունը²: Դրանք պատճառ են դառնում, որպեսզի բնակչությունն ամեն գնով աշխատեր զենք հայթայթել³:

Բնակչությունը չէր ընդունում, որ անօրինական զենք պահելն ու կրելը ոչ միայն քրեորեն հետապնդելի է, այլև՝ վտանգավոր: Հասարակության մի մասը չէր ըմբռնում, որ զենքը վտանգավոր է առաջին հերթին պահողի ու կրողի, նրա հարազատների՝ հատկապես երեխաների համար: Թաքցված հրազենը մի օր անպայման կրակելու է⁴, պահված նոնակը մի օր պայթելու է ձեռքերում, և անուղղելի ողբերգությունից հետո արդեն ուշ կլինի մեղավոր ու անմեղ փնտրելը, իսկ մեղքը քավելու բոլոր փորձերն՝ անիմաստ: Ողբերգության այդպիսի օրինակները, ցավոք, քիչ չեն, և անօրինական զենք պահելու ոմանց համառությունը մեծացնում է դրանց կրկնության հավանականությունը: Ձենքը կիրառվում էր նաև կենցաղային վեճերի ժամանակ: Այսպես, 1918 թ. օգոստոսի 18-ին Երևանի քաղաքային այգում սուրմալեցիների և երևանցիների վիճաբանության ժամանակ զենք է գործադրվում, որի հետևանքով զոհվում են երկու պատահական քաղաքացիներ ու մեկ երեխա⁵: Հարկ է ընդգծել, որ այդ տարիներին հասարակության կյանքում զենքը հատուկ դեր ուներ. այն նաև քաղաքական վեճերի վերջին փաստարկն էր:

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, թ. 40:

³ Հայ ազգային գործիչներից Ա-Դոն (Հ. Տեր-Մարտիրոսյան) գրում է հետևյալը. «... զենքը մի չարիք է, մարդկության մեծագույն չարիքներից է պատերազմը, որ գալիս է միջազգային խնդիրները հրով ու սրով լուծելու, բայց քանի դեռ զենքը մնում է իբր այդպիսին, քանի դեռ ցեղերի ու ժողովուրդների հարաբերությունները սահմանավորվում են զենքի ուժով, կամ թե ակամա դառնում է զենքի ջատագով» [Ա-Դո. Հայության երկունքը, Երևան, 2019, էջ 132 (ձեռագրի իրավունքով, հրատարակության պատրաստել են Վ. Ղազախեցյանը, Ռ. Գասպարյանը, Ռ. Սահակյանը, Հ. Սուքիասյանը)]:

⁴ Ձենքի հետ անզույշ վարվելու հետևանքով տեղի ունեցած դեպքերի մասին բավական տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի մամուլը. տե՛ս «Ձանգ» (Երևան), 2. X. 1918, 9. X. 1918:

⁵ Նույն տեղում, 17. VIII. 1918: Հատվածականության հիմնախնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ. Պ. Հայրապետյան. Հատվածականության հաղթահարման հիմնախնդիրը Հայաստանի Հանրապետությունում. – «ՎԷՄ» (Երևան), 2018, թիվ 4, էջ 164–209:

Պետությունը ձգտում էր կասեցնել օրեցօր ահագնացող զինված հանցագործությունը, որն արդյունք էր հրազենի ու զինամթերքի ապօրինի շրջանառության: Մակայն հանրապետությունում ստեղծված բարդ իրավիճակը, տեղեկատվության գրեթե բացակայությունը, հնարավորություն էր տալիս ներքին և արտաքին թշնամուն, ինչպես նաև քրեական տարրերին, ապատեղեկատվություն տարածելով, գավթել զենք ու զինամթերք: Այսպես, 1918 թ. հուլիսի 1-ին Ներքին Ախտայում (այժմ՝ Հրազդան) անհայտ անձը կամ անձինք կեղծ լուրեր են տարածում, թե իբր թուրքերը հարձակման են անցել: Դա բավական է լինում, որպեսզի բնակավայրում գտնվող 28 զինվորներն ու բնակիչները ներխուժեն զինապահեստ, որտեղից հափշտակում են 100 ֆրանսիական «Լեբել» տեսակի հրացան՝ 38 հազար փամփուշտով և 70 ռուսական «Մոսին» տեսակի հրացան՝ 14 հազար փամփուշտով: Հետաքննությամբ նաև պարզվում է, որ զինապահեստում, բացի վերը նշված զենքերից, ըստ առկա «հաշվեցուցակի», չկա ևս 20 հրացան և 20 հազար փամփուշտ⁶: Օպերատիվ-հետախուզական միջոցառումների շնորհիվ հնարավոր է լինում գողացված 170 հրացանից վերադարձնել 70-ը: Հետաքննությամբ նաև պարզվում է, որ կողոպուտին մասնակցել է տեղի գաղթականությունը, իսկ զինվորականներին նույնիսկ ստույգ հայտնի չի եղել, թե զինապահեստում որքան հրացան է եղել⁷:

Նշված դեպքը վկայում է, թե որքան թույլ է եղել տեղական իշխանությունը, իսկ զինվորական հրամանատարությունն ընդհանրապես չի հոգացել զինանոցի պահպանության հարցերով: Հետաքննությունը նույնիսկ չի հետաքրքրվել, թե ովքեր են եղել կեղծ լուրեր տարածողները և զինանոցի վրա հարձակում նախաձեռնողները: Կարելի է ենթադրել, որ զինանոցի վրա հարձակումը եղել է վաղօրոք ծրագրված, քանի որ մասնակցել են ոչ միայն շարքային զինվորականներ, այլև՝ քաղաքացիական անձիք: Դրա վկայությունը հափշտակած զենքի և զինամթերքի քանակն է:

Տեղական իշխանությունները՝ հատկապես իրավապահ համակարգը, նոր էին կազմակերպվում և չունեին համապատասխան օպերատիվ-հետախուզական աշխատանքի փորձ ու հմտություն, որի հետևանքով ստիպված էին լինում ծառայության ընթացքում հաղթահարել բազմաթիվ դժվարություններ, որոնց թվում էին հանրապետության տարբեր գավառներում ու քաղաքներում գործող զինված և իրավիճակն ապակայունացնող ավազակախմբերը: Ս. Վրացյանն իր հուշերում վկայում է. «... սովի և համաճարակի հետ, երկրում խախտուած էր եւ ապահովութիւնը: Դասալիք զինուորներ, ապրուստի միջոց չունեցող գաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով եւ անհատ-անհատ, յարձակում էին ճամբորդների վրա, թալանում տները, խանգարում հանրային անդորրութիւնը: Հասարակական չարիք էր դարձել, այսպէս կոչուած «մաուզերիզմը» – մաուզերով զինուած

⁶ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները: 1918–1920 թթ: Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2010, էջ 98:

⁷ Նույն տեղում:

մարդիկ շահատակություններ էին անում նոյնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, և խաղաղ բնակչությունը տառապում էր նրանց ձեռքին⁸:

Այս հիմնախնդրի լուծումը պետք է կատարեր Ներքին գործերի նախարարությունը, որը հանրապետության ամենախոշորն էր իր գործառույթներով ու նրա ենթակայության տակ գտնվում էին “ոչ միայն վարչա-նստիկանական իրավապահ համակարգը, այլև հաղորդակցության, պարենավորման, խնամատարության, ներգաղթի, առողջապահության, կրթության, տեղական ինքնավարությունների, փոստ-հեռագրական և այլ ոլորտները: ... Հետագայում նախարարության տրոհումից առաջացան մի շարք նոր նախարարություններ⁹”:

Հիմնահարցի լուծմանն էր ուղղված Ներքին գործերի (ՆԳ) նախարար Արամ Մանուկյանի¹⁰ 1918 թ. օգոստոսի 23-ին ՀՀ խորհրդարանում զինաթափման վերաբերյալ առաջարկած օրինագիծը: Նա իր ելույթում նշում է, որ նման նախաձեռնությունը Վրաստանում դժվարությունների է հանդիպել, սակայն Հայաստանում սոցիալական և քաղաքական այդպիսի հիմնախնդիրներ չկան¹¹: Ա. Մանուկյանն օրենսդրական նախաձեռնությունը հիմնավորում է՝ վկայակոչելով մի շարք դեպքեր, որոնք հստակ ցուցադրում են՝ միշտ չէ, որ զենքի առկայությունը նպաստում է բնակչության ինքնապաշտպանությանը կամ էլ ավագակներին հակադարձելուն: Վկայակոչում է Ախտայում գառան համար տեղի ունեցած երեք ընտանիքի սպանությունը, երբ ամբոխին հանդարտեցնելու համար ստիպված էին ռազմաճակատից բերել մեկ զուամարտակ: Ա. Մանուկյանի համոզմամբ՝ զինված ամբոխն իրենից ռազմական ուժ չի ներկայացնում: Որպես օրինակ վկայակոչում է երեք շաբաթ առաջ Նոր Բայազետի (այժմ՝ Գեղարքունիք) հայկական 10

⁸ Ա. Վրացեան. Հայաստանի Հանրապետությունը: Երկրորդ տպագրություն, Բէրլին, 1958, էջ 192:

⁹ Հայոց պատմություն: Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.: Հ. 4: Գիրք I: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.): Խմբագրակազմ՝ Վ. Ղազարխեցյան և ուրիշ., Երևան, 2010, էջ 28, Ռ. Հ. Սարգսյան, Ռ. Օ. Սահակյան. Հայոց ռուսիկանության պատմությունից, Մաս I, Երևան, 2013, էջ 92: Պատմաբաններից ոմանք հայոց պետականության կայացման գրավականներից մեկը համարում են հայոց բանակի և, հատկապես, հատուկ ծառայությունների կայացումը, առանց որոնց անհնարին է պատկերացնել անկախ պետականությունը: Կարծում ենք, որ միայն վերը թվարկվածներով չի կարելի հստակ պատասխանել, թե պետականությունն ամբողջապես ձևավորված է ու կայացած: Մոռացության են մատնվում, որ արտաքին անվտանգության հիմնահարցը սերտորեն կապված է ներքինի հետ, որն առաջին հերթին պարտավոր էր ապահովել իրավապահ մարմինը՝ միլիցիան: Այս կառույցի ոչ ճիշտ ղեկավարման և կազմակերպման դեպքում որևէ նշանակություն չեն ունենա և՛ բանակը, և՛ հատուկ ծառայությունները:

¹⁰ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ասրյան. Արամ Մանուկյան. ազգային-պետական գործիչը.– ՊԲՀ, 2019, № 2, էջ 76–91, նույնի՝ Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը (ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման գործում), Երևան, 2009:

¹¹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 24:

գյուղերի վրա 300-ից ավելի քրդերի հարձակումը: Ելուզակները, չնայած զավառում կար 8 հազար զինված մարդ, կարողացան այդ գյուղերի ոչխարներն առնանգել: Ղամարլուի (այժմ՝ Արտաշատ) շրջանում կար զենք ունեցող 4 հազար հոգի, սակայն, փոխանակ կազմակերպվելու և հակահարված տալու մահմեդական ավազակներին, նախընտրում են Երևանից օգնություն խնդրել¹²:

Նախարարի ունեցած օպերատիվ-հետախուզական տեղեկությունների համաձայն՝ բնակչության մոտ առկա է 60-ից մինչև 150 հազար միավոր մարտական հրազեն¹³: Եվ դա այն դեպքում, երբ բանակը չուներ անհրաժեշտ զենք ու զինամթերք և նրա կարիքները բավարարելու համար պետք էին հսկայական գումարներ, որոնք պետությունը չուներ¹⁴: Մարդիկ մեկ միավոր հրացանի համար վճարում էին 1500-ից 2000¹⁵ ռուբլի, որոնց մեծ մասը գողացված էր¹⁶:

¹² Նույն տեղում: Անհասկանալի է, թե մի ժողովուրդ, որը 1918 թ. մայիսին արժանի հակահարված տվեց թշնամուն, մարտական գործողություններն ավարտելուց հետո իր մեջ ուժ չգտավ ինքնակազմակերպվել և պաշտպանել սեփական բնակավայրը: Տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերվում է Ղամարլուի տեղական նորաստեղծ իշխանությանը, որը, տեղեկանալով Բաթումի պայմանագրի մասին, հունիսի 8-ին հեռագրեց զենքերալ Մ. Միլիկյանին. «Ղամարլուի շրջանի ժողովուրդը պատրաստ է թափելու իր արյան վերջին կաթիլը և պաշտպանել հայրենիքն իր ունեցած զենքով, փամփուշտով, հագուստով ու հացով» (տե՛ս Ա - Դ ռ. Իմ հիշողությունները: Առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ռուբեն Գասպարյանի և Ռուբեն Մահակյանի, Երևան, 2015, էջ 409): Տեղի ազգային խորհուրդը պարտավորվեց կառավարությանը տրամադրել 3.000 զինվոր, որի առաջին գումարտակը Երևան եկավ հունիսի 9-ին: Չորքը շարժվեց Ազգային խորհրդի շենքի առջև: Արամը դիմեց ներկաներին ճառով. «Հայը շարժվում է այն ժամանակ, երբ դանակը հասնում է ոսկորին, բայց լավ է ուշ, քան երբեք» (նույն տեղում, էջ 411):

¹³ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 23: Նշենք՝ 1918 թ. օգոստոսի 6-ին Նոր Բայազետի զավառից խնդրում են, որպեսզի միլիցիայի համար ուղարկեն 100 հատ երեք զանգի «Մոսին» տեսակի հրացան՝ 20 հազար փամփուշտներով (տե՛ս Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Գլխավոր խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2009, էջ 329):

¹⁴ Ջենքի ու զինամթերքի պակասը զգացվում է 1918 թ. դեկտեմբերին՝ հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ, երբ կոչ է արվում հանձնել ֆրանսիական «Լեբել» ու թուրքական «Մաուզեր» տեսակի հրացան ու ռուսական երեքզանգի հրացանի փամփուշտներ (տե՛ս «Զանգ», 25. XII. 1918):

¹⁵ Արդեն 1919 թ. վերջին գերմանական «Մաուզեր» ատրճանակը վաճառվում էր 8000 ռուբլով (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 2, թ. 10):

¹⁶ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 24: 1919 թ. փետրվարին միլիցիոնների ամսական աշխատավարձը 300 ռուբլի էր (տե՛ս նույն տեղում, էջ 213): Այդքան էր նաև շարքային զինվորի ռոճիկը, նաև տրվում էր ուտելիք, հագուստ և կոշիկ [տե՛ս «Աշխատանք» (Երևան), 8. V. 1919]:

Ա. Մանուկյանի կարծիքով՝ «Ժողովրդի զինաթափության հետ միաժամանակ պետք է երկրում կազմվի միլիցիայի ուժեղ կազմ և սահմանները լավ պաշտպանվեն զորքով արտաքին վտանգի դեմ»¹⁷: Նա առաջարկում է անօրինական զենք ունեցողներին ենթարկել կամ 3 ամսվա բանտարկության, կամ՝ 3.000 ռուբլի տուգանքի՝ միաժամանակ նշելով, որ առգրավման ենթակա չեն որսորդական հրացաններն ու սառը զենքը¹⁸:

Սոցիալ-դեմոկրատական (բոլշևիկյան) կուսակցության անդամ և պատգամավոր Արշավիր Մելիքյանն առարկեց օրինագծի դեմ՝ նշելով. «Ամեն քաղաքացի իրավունք ունի զենք ունենալ և պաշտպանել իր հեղափոխական իրավունքները»¹⁹, ուստի առաջարկում է չշտապել օրինագծի ընդունման խնդրում, և հավանություն տալու դեպքում թույլատրել զենքը պահել միայն տանը՝ որպես «անկապտելի իրավունք»²⁰: Ի վերջո, 16 ձայնով ընդդեմ 12-ի անցնում է Ա. Մանուկյանի զինաթափման նախագիծը և հանձնարարվում է օրենսդրական հանձնաժողովին, որ երկու օրվա ընթացքում եզրակացություն ներկայացնի²¹:

1918 թ. օգոստոսի 27-ին տեղի ունեցած խորհրդարանի 10-րդ նիստում պատգամավոր Սիրական Տիգրանյանը (ՀՅԴ) զեկուցում է զինաթափության օրինագծի մասին և առաջարկում է այն ընթերցել կետ առ կետ ու քվեարկել: Դրա դեմ արտահայտվում են սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորներ Հայկ Ազատյանը և Թադևոս Ավդալբեկյանը: Վերջինս հանդես է գալիս ընդարձակ ելույթով և անհիմն է համարում ՆԳ նախարարի այն պնդումը, թե մեծաքանակ զենքի առկայությունը երկրում անհիշխանության պատճառներից մեկն է: Նա օրինակ է բերում Պարսկաստանը, որտեղ բնակչությունը զինված է և այնտեղ օրինակելի կարգ ու կանոն է տիրում: Պատգամավորը վկայակոչում է նաև բանակը, որտեղ մարդիկ նույնպես զինված են և կարգապահ: Թ. Ավդալբեկյանի համոզմամբ՝ ժողովուրդը զինված է, որովհետև վստահություն չունի կառավարության նկատմամբ, քանի որ գավառներում տեղի են ունենում զեղծումներ, ուստի առաջարկում է կարգավորել դատախարավական համակարգը. «...ուժեղ միլիցիա կազմակերպել ... և հետո միայն անցնել զինաթափման խնդրին: Իսկ մինչ այդ ժողովուրդը պետք է զինված

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918–1920 թթ., Երևան, 2009, էջ 198: Նշենք՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին խորհրդարան օրենքի նախագիծ առաջարկվեց, որի համաձայն բռնագրավման ենթակա էին նաև սառը զենքերը (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 127): 1919 թ. նոյեմբերին տուգանքը հասցվեց 10 հազար ռուբլու [տե՛ս «Սոցիալիստ Յեղափոխական» (Երևան), 23. XI. 1919]:

¹⁹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 24:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

մնա²²: Պատգամավորի համոզմամբ՝ զինված ժողովուրդն իր հերոսությունը ցույց տվեց 1918 թ. գարնանը Նոր Բայազետում, Սուրմալուում և Սարդարապատում:

Ինքնին հասկանալի է, որ Թ. Ավդալբեգյանի վերը նշված օրինակն այնքան էլ չի արտացոլում իրականությունը: Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ թուրքական զինուժի դեմ մարտեր մղեց նաև աշխարհագորքը, սակայն հիմնական հարվածը հասցրեց նոր կազմավորվող հայկական բանակն իր հրամանատարների հետ: Կարծում ենք, որ չի կարելի մի շարք դեպքերում տեղական նշանակություն ունեցող մարտերով՝ Նոր Բայազետի և Սուրմալուի, արդարացնել բնակչության զինված լինելու անհրաժեշտությունը: Կարծում ենք, լուծման եղանակներից մեկը կարող էր լինել սահմանամերձ գավառների բնակչության զենքի հաշվառումը, նրանցից տեղական ինքնապաշտպանական ուժերի կազմակերպումը, որն արվեց ավելի ուշ²³:

Խորհրդարանում Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) ներկայացնող Ստ. Մալխասյանը հայտարարում է, որ իր կուսակցությունը կողմ է զինաթափման օրինագծին, սակայն ունի մի շարք առարկություններ: Նա նաև ասում է, որ տեղերում իշխանության վատ կազմակերպվածության դեպքում է, որ բնակչությունը բնագործ են ցանկանում է զինվել ինքնապաշտպանության համար: Դա, սակայն, նկատելի է ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ Կովկասում: Նա միաժամանակ նշում է, որ Վրաստանում ու Ադրբեջանում իշխանություններին հիմնականում հաջողվել է հավաքել բնակչության մոտ գտնվող զենքը: Պատգամավորը տեղեկացնում է, որ իրենց կուսակցությունը սկզբունքորեն կողմ է զինաթափման օրենքին, սակայն ՀԺԿ-ին անհանգստացնում է հետևյալ խնդիրը՝ զենքերը կհանձնի միայն “... խաղաղ ազգաբնակչությունը, իսկ ոճրագործ տարրը ամեն կերպ կաշխատի թաքցնել, որով և ավելի վնաս կհասնի խաղաղ բնակիչներին ... , որ փոքր զինաթափումը հետին մտքով կհասկանան, ... սահմանազուլխներում աստիճանաբար պետք է գրավվեն զենքերը, ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ ավելի վտանգավոր է”²⁴:

ՀԺԿ-ն ներկայացնող պատգամավոր Գարեգին Ենգիբարյանն էլ առարկում է սոցիալ-դեմոկրատներին ու իր զարմանքը հայտնում, որ Ա. Մելիքյանը, լինելով սոցիալիստ,

²² Նույն տեղում, էջ 25:

²³ 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ի խորհրդարանի 42-րդ նիստում զինվորական նախարար, գեներալ Հովհ. Հախվերդյանին տրամադրվում է 25.406 ռուբլի՝ զինվորական միլիցիա՝ աշխարհագոր, կազմակերպելու համար (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 114): 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանի հրամանով թույլատրվում է Դիլիջանի գավառի (այժմ՝ Լոռու մարզ) Միխայելովսկյան ռուսական գյուղական համայնքին ունենալ 10–15 մարտական հրացան՝ բացառությամբ “Լեբել” և “Մոսին” տեսակների (տե՛ս Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 403):

²⁴ Նույն տեղում, էջ 26:

“այս խնդրում կանգնած է մասնավոր սեփականության պաշտպանության տեսակետի վրա, այն էլ զենքի հարցում”²⁵:

Խորհրդարանական քննարկումների վերջում էլույթ է ունենում Ա. Մանուկյանը: Նա հակադարձում է սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորներին՝ մեկ առ մեկ հերքելով նրանց “ծանրակշիռ հիմնավորումները”: Նախարարը կրկին արձանագրում է, որ բնակչության զինաթափումն անհրաժեշտություն է նշելով. “Խաղաղ, ավազակային հակումներ չունեցող ժողովրդի զինվելը չարիք չէ, բայց բարիք էլ չէ, որովհետև միևնույնն է՝ նա չի կարող պաշտպանվել ավազակներից: Օրինագիծը խորհրդին ներկայացնելով մենք տարված ենք երկրում իշխանություն ստեղծելու, անարխիան ոչնչացնելու և ավազակների դեմ կռվելու բուռն ցանկությամբ”²⁶: Խորհրդարանի նախագահ Ավետիք Սահակյանի առաջարկությամբ օրինագիծը հողված առ հողված քննարկելուց հետո այն դրվում է քվեարկության. 15 ձայնով 7-ի դեմ անցնում է կառավարության առաջարկը²⁷:

1918 թ. օգոստոսի 29-ին²⁸ խորհրդարանը կրկին քննարկում է զինաթափման օրինագիծը: Սոցիալիստ-հեղափոխական (էսէռական) խմբակցության անդամ Տիգրան Մուշեղյանը տեղեկացնում է, որ իրենք ցանկանում են որոշ ուղղումներ կատարելուց հետո միայն ընդունել օրենքի նախագիծը: Ս. Տիգրանյանը, սակայն, ճիշտ չի համարում էսէռական խմբակցության առաջարկը, քանի որ դրանք կարելի էր կատարել նախորդ նիստի ժամանակ և առաջարկում է օրինագիծը հանձնել խմբագրական հանձնաժողովին, “որտեղ թերևս հնարավոր լինի որոշ ուղղումներ մտցնել”²⁹: Ի վերջո, նույն օրը խորհրդարանն ընդունում է ՆԳ նախարարի առաջարկած օրինագիծը³⁰: Միաժամանակ թույլատրվում է թշնամու կամ ավազակների կողմից հարձակման վտանգի ենթակա բնակավայրերում թողնել զենքի ու զինամթերքի մի մասը՝ համապատասխան պաշտոնյայի հսկողության տակ³¹:

1918 թ. սեպտեմբերի 1-ին կառավարական պաշտոնաթերթը հրատարակում է զենեքալ Հովհ. Հախվերդյանի՝ օգոստոսի 21-ի թիվ 1 հրամանը, որտեղ նա իր վրոդովմունքն է հայտնում Երևանում, հատկապես գիշերները, տեղի ունեցող անկանոն ու հաճախա-

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 26–27:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

²⁸ Մասնաւոր սեփականութիւն կազմող զենքերի և զինամթերքների պետականացման մասին Օրէնք № 6.– “Կառավարութեան Լրաբեր” (Երևան), 6. IX. 1918, էջ 2: Նույն օրը, երբ ընթանում էին զինաթափման մասին խորհրդարանական լսումները, Նոր Բայազետում իսկական մարտ էր ընթանում միլիցիայի և տեղացիների միջև (տե՛ս Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 341):

²⁹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 28:

³⁰ Պաշտօնական մաս. Օրէնք № 6.– “Կառավարութեան Լրաբեր”, 6. IX. 1918, էջ 2:

³¹ Նույն տեղում:

կի հրաձգության վերաբերյալ: Նա հրամայում է քաղաքի պարետին և միլիցիայի պետին տեղեկացնել քաղաքացիներին, որ նման գործողություններն անթույլատրելի են և քրեորեն պատժելի: Նա զգուշացնում է, որ նման դեպքեր գրանցվելու դեպքում զենքն անմիջապես կբռնագրավվի: Ձենք՝ հրացան և ատրճանակ, կրելու իրավունք ունեն զինվորական նախարարության ու միլիցիայի կողմից համապատասխան թույլտվություն ունեցողները³²:

Վերը նշված հրամանի առանձնահատկությունը հետևյալն է. զինվորական նախարարի կարգադրությունից կարելի է եզրակացնել ոչ միայն, թե ինչպիսի ահռելի չափերի են հասել անօրինական զենքի և զինամթերքի շրջանառությունը, այլև դրանց անհարկի կիրառումը, որ նախարարը անհետաձգելի է համարել անդրադառնալ անկանոն հրաձգությանը: Հարց է ծագում. միթե՞ զինվորական գերատեսչությունը չունեի այլ անհետաձգելի խնդիրներ կամ գործեր, որոնք կարող էին առաջնահերթ լինել:

Անկախ ամեն ինչից, պատճառաբանություններից ու նպատակներից, նման իրավիճակը վկայում էր այն մասին, որ նորանկախ հանրապետության ղեկավարությունը դեռևս ի գործու չէր իր հսկողության տակ պահել երկիրը, առավել ևս, երբ նման անկարգություն տիրում էր մայրաքաղաքում, ուստի կարելի է ենթադրել՝ գավառներում իրավիճակն ավելի անտանելի էր:

Ապօրինի հրազենն արգելելու համար իշխանությունները քայլեր էին ձեռնարկում. Երևանում ստեղծվում է զենքեր գրավող հատուկ հանձնախումբ՝ կապիտան Պոպունցի նախագահությամբ³³: Նրա կողմից հրատարակված հրամանում ասված էր. «Իւրաքանչիւր քաղաքացի առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, պարտաւոր է իր մօտ գտնուած բոլոր հրազենները - բացի անմագազին (ոչ պահունակավոր - Ռ. Ս., Ռ. Ս.) և որսորդական հրազեններից - բերել Դոկտօրսկի փողոց - 66 և յանձնել Յանձնախումբին, անախորժ բարդութիւններից խուսափելու համար: ... Կամաւոր յանձնումի վերջին օրը լրանում է կիրակի, Սեպտեմբերի 15-ին, որից յետոյ՝ յանձնողները կենթարկուեն օրէնքով նախորոշուած պատասխանատութեան, այն է՝ 3 ամիս բանտարկութեան, կամ 3000 ռուբլի տուգանքի»³⁴:

ՀՀ-ի տարածքում գործող ավագակախմբերը շարունակում էին իրենց անօրինական գործողությունները: Կարծում ենք, որ նման դեպքերում անհրաժեշտ էր միլիցիայի և բանակային զորամասերի համատեղ գործողություններ, որոնք միասնական ուժերով կկարողանային հայտնաբերել ու բռնագրավել ապօրինի զենքն ու զինամթերքը: Յավոք, Բաթումի պայմանագրից հետո հայոց զինուժը խիստ կրճատվել էր: Բանակը հարկադրված էր սուղ պայմաններում իրականացնել ոչ միայն սահմանների պաշտպանությունը,

³² Զինվորական Մինիստրի կարգադրութիւնները, - 1.- «Կառավարութեան Լրաբեր», 1. IX. 1918, էջ 1:

³³ ԱԶԴ.- «Կառավարութեան Լրաբեր».- 17. IX. 1918, էջ 1:

³⁴ Նույն տեղում:

այլև պայքարել հանրապետության ներսում գործող մահմեդական բազմաթիվ զինված ավազակախմբերի, անկանոն զինվորական ստորաբաժանումների և ՀՀ-ն իշխանությունը չճանաչող մահմեդական բնակավայրերի դեմ, ուստի սկզբնապես զենքի ու զինամթերքի բռնագրավման հիմնական պայքարը կարող էր իրականացնել նորակազմ հայկական միլիցիան:

ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանը Երևանի միլիտերին հրամայում է իրականացնել օպերատիվ-հետախուզական անհետաձգելի միջոցառումներ՝ մայրաքաղաքի փողոցներում կատարվող անկանոն հրաձգությունը դադարեցնելու և հրազենը կրելու թույլտվություն չունեցողներից այն բռնագրավելու համար³⁵: Միաժամանակ նա հայերեն և ռուսերեն տպագրված հրամանով նախագրուշացնում է բնակչությանը, որ զենք ունենալու թույլտվություն ունեցողները հրազենը չեն կարող կրել հասարակական վայրերում, հավաքատեղիներում, փողոցներում և այլ վայրերում³⁶: 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ա. Մանուկյանը հատուկ հրամանով պարզաբանում է, թե որ տեսակի զենքերն են անհրաժեշտ բռնագրավել: Նա պարտադրում է, որպեսզի բռնագրավումը կատարող անձինք կազմեն համապատասխան արձանագրություն՝ երկու վկաների մասնակցությամբ: Նախարարը կրկին հիշեցնում է, որ բռնագրավման են ենթակա միայն պահունակավոր մարտական հրացանները: Խուզարկության չեն կարող ենթարկվել նախարարները, խորհրդարանի նախագահը, նրա օգնականները³⁷:

Իր հերթին զինվորական նախարար, զեներալ Հ. Հախվերդյանը պահանջում է սպաներից անձնական օգտագործման նպատակով գնված հրազենը պահելու համար ունենալ “պատշաճ թույլտվություն զօրապետներից զենք կրելու և համարի ու սիստեմի մասին. զենքը յանձնել ուրիշին արգելում է: Արքունական զենքերը տանը պահելը արգելում է”³⁸: Այս հրամանից կարելի է ենթադրել՝ ապօրինի զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու խնդրում իրենց մեղքն ունեին որոշ անպատասխանատու սպաներ, որոնք օգտվելով իրենց իրավունքից կարողանում էին առանց թույլտվության հրազեն ձեռք բերել: Սա էր հիմնական պատճառը, որ նախարարը նման կարգադրությամբ փորձում էր սահմանափակել հրազենի ձեռք բերման ցանկացած հնարավորություն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ զենքի ու զինամթերքի անօրինական վաճառքով զբաղվողների մի մասը զրկված էր գոյության տարրական պայմաններից. սակայն այդ հանգամանքը նրանց չէր ազատում քրեական պատասխանատվությունից, հատկապես այն դեպքերում, երբ հրազենը վաճառվում էր ՀՀ-ի տարածքում բնակվող մահմեդականներին:

Մի շարք դեպքերում իշխանությունները հարկադրված էին զինաթափման գործողություններին ներգրավել կանոնավոր զինվորական ստորաբաժանումներ, քանի որ,

³⁵ “Ժողովուրդ” (Երևան), 5. IX. 1918:

³⁶ Նույն տեղում, 27. IX. 1918:

³⁷ Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 353–354:

³⁸ “Ժողովուրդ”, 27. IX. 1918:

այսպես կոչված, զինաթափման ենթականերն ավելի լավ էին զինված, քան՝ միլիցիաներները: Այսպես օրինակ, 1918 թ. նոյմբերին Գառնիում զինաթափումը կատարվում է Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ գործող, զնդացիներով ու թնդանոթներով զինված գորաջոկատի կողմից³⁹, իսկ նույն ամսին Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորած պատժիչ ջոկատը ստիպեց Մեծ Մազրայի մահմեդականներին հանձնել 450 միավոր զենք⁴⁰:

Նկատենք որ, զենքերի բռնագրավման գործողություններ կատարելիս միշտ չէ, որ դա արվում էր օրենքով նախատեսված կանոնները պահելով: Քաղաքացիներից բողոքներ են ստացվում, որ իրենց նկատմամբ գործադրվում են բռնություններ և յուրացվում են տարբեր իրեր⁴¹:

Անհասկանալի էր նաև, այսպես կոչված, դաշնակցի՝ անգլիացիների վերաբերմունքը: Ինչպես վկայում են փաստերը, վերջիններս բացահայտ պաշտպանում էին մահմեդականներին և հնարավորություն չէին տալիս հայ իրավապահներին տեղերում հաստատել կարգուկանոն: Քառյակ միության երկրների պարտությունից հետո Օսմանյան կայսրությունը սկսեց զորքերը դուրս բերել Հայաստանից, այդ թվում՝ Կարսի նահանգից: Երբ խնդիր բարձրացվեց այնտեղ կարգուկանոն հաստատել, ապա անգլիացներն առաջարկեցին ստեղծել 1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա, որը կազմված կլիներ բացառապես օսերից և ռուս նախկին ռստիկաններից, որովհետև, ինչպես գրում է Հարտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը 1919 թ. մարտի 6-ին ՀՀ խորհրդարանին ուղղված զեկուցագրում, “տեղական թուրքերը գրգուռած են հայերի դեմ, բայց թուրք է, թե՛ Անգլիան չի ուզում յենուել որեւէ հայ ուժի վրայ, որովհետև իր կարծիքով ... հայն աւելի է ռուս, քան ռուսը ինքը, եւ չի կարելի յենուել հայի վրա, երբ Ռուսիայի դէմ բան է ծրագրուում”⁴²:

³⁹ Արամ Մանուկյան. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 371, 515:

⁴⁰ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը 1918–1920 թթ., էջ 228:

⁴¹ Տե՛ս “Զանգ”, 12. X. 1918:

⁴² Ս. Վրացեան. նշվ. աշխ., էջ 246: Անգլիացիների երկակի վերաբերմունքի մասին է վկայում հետևյալ փաստը. նրանք գումար և 300 միավոր ֆրանսիական “Լեբել” տեսակի զենք են հանձնում իր ավագակությամբ հայտնի Շակակ ցեղապետ, քուրդ Միմկոյին [տե՛ս Ա. Մարտիրոսեան. Յաղթական նահանջը.– “Հայրենիք” (Բօստոն), 1961, - 1, էջ 80]: Միմկոն պահը չկորցրեց և 1918 թ. մարտի 3-ին դավադրաբար սպանեց ասորիների հոգևոր առաջորդ Մար Շիմունին, նրա եղբորը՝ Դավթին և ուղեկցող 75 թիկնապահներին, որոնց թվում էին նաև ռուս սպաներ: Մարտի 28-ին Միմկոն հարձակվեց Վասպուրականից Պարսկաստան նահանջող փախստականների վրա, սպանեց ու վիրավորեց 150-ին և նրանց ուղեկցող զինվորներից 60-ին (տե՛ս Ռ. Օ. Սահակյան. Վանի հայության 1918 թ. մարտյան նահանջը.– “ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների”, 2011, - 1–2, էջ 348):

Օսմանյան գործի հեռացումից հետո սկսվում է գաղթականության զանգվածային վերադարձ հայրենի եզրերը: Շարժումը մեծ չափեր է ընդունում, ուստի նրան քիչ թե շատ կանոնավոր ընթացք տալու համար որոշվում է յուրաքանչյուր գավառում կազմակերպել 100-ից 200 հոգուց բաղկացած հեծյալ միլիցիայի ստորաբաժանումներ⁴³:

Ստեղծված բարդ իրավիճակում միլիցիան, այնուամենայնիվ, չնայած բազմաթիվ թերություններին ու բացթողումներին, պայքար էր մղում գենքի ու զինամթերքի անօրինական շրջանառության դեմ: Այսպես, միայն Չանգիրասարի շրջանում (այժմ ՀՀ Արարատի մարզի Մասիս համայնք) հաջողվում է 1919 թ. հունվար-մայիս ամիսներին բնակչությունից հավաքել “Նագան” տեսակի 762 ատրճանակ, 13124 ժանդարմական հրացան⁴⁴, “Բրաունինգ” տեսակի 10276 հրագեն, 30151 հետևակային հրացան և մոտ 3,5 միլիոն տարբեր տրամաչափի փամփուշտ⁴⁵:

1919 թ. փետրվարի 18-ի խորհրդարանի նիստում կրկին քննարկվում է միլիցիայի կանոնավոր գործունեության հետ կապված հիմնախնդիրները: Սոցիալ - դեմոկրատական (բոլշևիկյան) պատգամավորական խմբակցությունը քննադատում է այն աշխատակիցներին, որոնք լիարժեք չեն կատարում իրենց ծառայողական պարտականությունները և օգնության չեն հասնում վտանգի ենթարկված քաղաքացիներին: ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար Ս. Թորոսյանը տալիս է հետևյալ պարզաբանումները. առաջին հերթին ցածր է իրավապահների աշխատավարձը, սակայն նույնիսկ այդ չնչին գումարն արդեն մի քանի ամիս է ինչ նրանց չի վճարվել⁴⁶: Այդ ամենը ստիպում է նրանց գնալ պաշտոնական դիրքի չարաշահման, սակայն դա միլիցիոներներին չի ազատում պատասխանատվությունից՝ օրինախախտները հեռացվում են ծառայությունից: Նախարարը ցավով փաստում է. “Չպիտի մոռանալ, որ միլիցիայի մեջ գիտակից անձնավորություններ չեն մտնում”⁴⁷: Նշված ժամանակահատվածում, ցավոք, իրավապահների

⁴³ Ս. Վրացեան. նշվ. աշխ., էջ 249:

⁴⁴ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին պատերազմող կողմերը, այդ թվում նաև ռուսական բանակը, մեծ կարիք ունեին պահունակավոր հրացանների, ուստի որոշվեց ժանդարմներին զինել ֆրանսիական արտադրության միալիցք “Գրա” տեսակի հրացաններով, իսկ պահունակավոր հրագենը՝ եռագիծ “Մոսին” և այլն ուղարկել գործող բանակ:

⁴⁵ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 109:

⁴⁶ Դրա վկայություններից է “Չանգ”-ում տպագրված հետևյալ հաղորդագրությունը: Մարտի 6-ին Մասիս լեռան ստորոտում բնակվող քրդերը հարձակվել են Քուլուկ գյուղում բնակվող եզդիների վրա, սպանել հովիվին և առևանգել 40 ոչխար: Նախորդ անգամ ելուզակները գողացել էին 400 խոշոր եղջրավոր անասուն և շուրջ 2 հազար ոչխար: Թղթակիցը հայտնում է նաև. “Եզդիի միլիցիոներները, ինչպես և հայերը, ոչ մի կոպեկ ռոճիկ չեն ստացել” (տե՛ս “Չանգ”, 14. IV. 1919):

⁴⁷ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 213:

թիվն անբավարար էր: 1919 թ. ապրիլի դրությամբ Երևանի միլիցիոներները թվով 79-ն էին⁴⁸: Նրանց որոշ մասը երբեմն անպատասխանատու վերաբերմունք էին ցուցաբերում իրենց պարտականությունների կատարման խնդրում: Այսպես, միլիցիայի բաժանմունքի հերթապահ միլիցիոներ Հմայակ Մարգարյանը և մյուս աշխատակիցներ, ոգելից խմիչքներ օգտագործելուց հետո, լքում են ծառայության վայրը, որի համար ազատվում են աշխատանքից և պատասխանատվության ենթարկվում⁴⁹:

Միլիցիայի մի խումբ աշխատակիցներ՝ քաղաքի քրեական հետախուզության պետ Հ. Ամատունու գլխավորությամբ, խնջույքից⁵⁰ հետո, զինովցած վիճակում սկսում են փողոցում անկանոն կրակոցներ արձակել⁵¹: Միաժամանակ միլիցիան շարունակում է ձերբակալել այն քաղաքացիներին, ովքեր, վտանգի ենթարկելով բնակչության կյանքը, հրազենից անտեղի կրակել են⁵²:

Միլիցիայի հեղինակությունը նաև հնարավոր չէր լինում պահել համապատասխան մակարդակի վրա, քանի որ լուրեր էին տարածվում, թե իշխանությունները իրավապահ մարմնին օգտագործում էին նաև քաղաքական նպատակների համար: Այսպես, 1919 թ. հունիսի 21-ից 23-ը տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ, իբր, միլիցիայի աշխատակիցներն ընտրողներից պահանջել են քվեարկել ՀՅԴ-ի օգտին⁵³:

Հարկ է փաստել, որ իշխանությունները պայքար էին մղում հակաօրինական գործողություններում ներգրավված իրավապահ մարմնի աշխատակիցների, այդ թվում բարձրաստիճան պաշտոնյաների դեմ: Այսպես, միայն 1919 թ. հունվարին վարչակարգի և միլիցիայի պաշտոնատար անձանց դեմ հարուցվել է 23, իսկ փետրվարին՝ 29 քրեական գործ: Կալանավորվել են քաղաքային և քրեական հետախուզության միլիցիայի պետերը⁵⁴: Կարծում ենք՝ այստեղ կարևորը ոչ թե նշված անձանց աղմկահարույց կալանումն էր, այլ այն, որ օրինախախտները, ի վերջո, ձերբակալվեցին:

⁴⁸ «Ժողովուրդ», 11. IV. 1919:

⁴⁹ Տե՛ս «Զանգ», 9. X. 1918:

⁵⁰ Այսպես կոչված, «քեֆ» անողների զգալի մասը տիրապետում էին մեծ գումարների, որոնց համար տուգանք վճարելը խնդիր չէր [տե՛ս «Յառաջ» (Երևան), 30. VI. 1920]:

⁵¹ Տե՛ս «Զանգ», 16. II. 1919:

⁵² Նույն տեղում, 24. VII. 1919: Ջարմանալին այն է, որ վերը նշված իրավախախտում կատարած երկու քաղաքացիներից մեկը բանտարկվել էր 20, իսկ երկրորդը՝ 30 օրով, երբ նման հակահասարակական գործողություն կատարած անձնավորությունը կարող էր դատապարտվել կամ 3 ամսով, կամ էլ վճարել 3000 ռուբլի տուգանք, ինչպես որոշել էր խորհրդարանը:

⁵³ «Ժողովուրդ», 1. VIII. 1919:

⁵⁴ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.), էջ 29:

Նորակազմ միլիցիան կարիք ուներ հմուտ և գաղափարապես նախապատրաստված հրամանատարների, որոնք կարող էին օրինակ լինել ենթակաների համար: Նման դեմքերից էր Նախիջևանի միլիցիայի պետ Գարեգին Նժդեհը: Հայկական դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ Մ. Միլիկյանը 1919 թ. ապրիլին ՆԳ նախարարին ուղղված գրությունում, նկարագրելով Դավալուի (այժմ՝ Արարատ) շրջանում մղված մարտերը, հարկ է համարում հայտնել. «Չափազանց օգտակար և յարմար կլինի Նախիջևանի միլիցիան թողնել Բաշ-Գեառնիում (այժմ՝ Գառնի - Ռ. Ս. Ռ. Ս.), որի համար ձեր կարգադրությունն էմ խնդրում: Ընդ սմին պարտք էմ համարում յայտնել Ձեզ Նախիջևանի միլիցիայի փայլուն ռազմական գործողության մասին Ղարալարի (այժմ՝ Արալեզ - Ռ. Ս. Ռ. Ս.) շրջանում և յատկապես միլիցիայի պետ Նժդեհի հերոսության մասին»⁵⁵:

1919 թ. հուլիսի 24-ի՝ զինահավաքի մասին կառավարության որոշմամբ նախատեսվում էր, որ հանձնված զենքի և փամփուշտների դիմաց գաղթականներին տալ այնուր, սակայն հոկտեմբերի դրությամբ վերը նշված հրամանը կատարած գաղթականները խոստացված այնուրը չէին ստացել⁵⁶: Այս ամենը, իհարկե, անվստահություն էր սերմանում կառավարության նկատմամբ, ուստի շատերը թաքցնում էին իրենց ունեցած զենքն ու զինամթերքը, իսկ ոմանք էլ նախընտրում էին դրանք վաճառել, որպեսզի կարողանան մի կերպ գոյատևել⁵⁷: Նույն օրը՝ հուլիսի 24-ին, ՀՀ կառավարությունը օրենք է ընդունում մահապատիժ սահմանելու մասին. առավելագույն պատժի կարող էր արժանանալ նաև այն անձնավորությունը, ով «կհափշտակի, կվատնի կամ կգողանա պետական զենքը կամ հրանյութը»⁵⁸:

Իրենց հերթին զինվորականները տարբեր միջոցների էին դիմում, որպեսզի խթանեն բնակչության մոտ եղած զենքը բանակին հանձնելու համար: Այսպես, Հայկական 4-րդ առանձին բրիգադի հրամանատար Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան) հատուկ հրամանով

⁵⁵ Տե՛ս «Զանգ», 7. IV. 1919:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 44, թ. 1:

⁵⁷ Հայոց բանակը զինամթերքի մեծ կարիք ուներ. դրա վկայությունն է 1919 թ. սեպտեմբերի 6-ի կառավարության որոշումը՝ զինվորական նախարարությանը 2.5 միլիոն ռուբլի վարկ տրամադրելու՝ օրական 50 հազար փամփուշտ պատրաստելու համար (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, էջ 293): Դա հնարավորություն տվեց, որպեսզի կառավարությունն այլևս փամփուշտ չգնի (նույն տեղում, էջ 297): Սեպտեմբերի 12-ի նիստում կառավարությունը հավանություն է տալիս զինվորական նախարարի ներկայացրած զեկուցագրին՝ «գնդակ և փամփուշտ պատրաստելու համար արհեստանոցի և ծառայողների պահպանության համար 6.000.000 ռ. վարկ բանալու մասին» (նույն տեղում, էջ 298):

⁵⁸ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիրներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան (ղեկավար), Վ. Մելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2000, էջ 115:

ազդարարում է, որ իր գործամասում սեփական “Մոսին” հրացանով և փամփուշտներով ծառայության ներկայացած զինվորներին կտրվի զենքի արժեքը՝ 500 ռուբլի⁵⁹:

Հուլիսի 29-ին կառավարությունը լրացում է կատարում ընդունված զինաթափման վերաբերյալ օրենքում. “Զինաժողովի օրենքի գործադրության ընթացքում յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր է վճարել զինամթերքի տուրք հրացաններով, փամփուշտներով կամ դրամով՝ հատուկ կոմիսարի որոշված չափով”⁶⁰:

1919 թ. սեպտեմբերի 11-ին Երևանի միլիցիայի պետ նշանակված Ռուբեն Պապիկյանը⁶¹ տեղեկացնում է քաղաքացիներին, որ զենք կրելու թույլտվություն չունեցողներից այն բռնագրավվելու է, իսկ “անոնք, որ իրաւունք ստացած, բացարձակօրէն հագուստի վրայից կախելու իրաւունք չունին”⁶²:

Միլիցիայի աշխատակիցների ծառայողական պարտականությունների կատարմանը լրջորեն խանգարում էին անօրինական զինված խմբերը, որոնց ժողովուրդն անվանում էր “մաուզերիստներ”: Նրանք բացահայտ շրջում էին արժաթապատ կոթ ունեցող “Մաուզեր” ատրճանակներով և օրը ցերեկով կարող էին, ցանկացած պահին անկանոն հրաձգություն բացել և նույնիսկ մարդկանց գնդակահարել⁶³: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 7-ին, երբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի կոմիսար Վարդանեսյանը փորձում է մաուզերիստներին սաստել, սպանվում է⁶⁴: Հոկտեմբերին միլիցիան զինաթափում է Դալի Ղա-

⁵⁹ “Աշխատանք” (Երևան), 24. VII. 1919:

⁶⁰ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, էջ 268: 1918 թ. դեկտեմբերին տուրքը կազմում էր հրազենի յուրաքանչյուր միավորի համար 5 ռուբլի (տե՛ս Արամ Մանուկյան: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 403):

⁶¹ Ռ. Պապիկյանը ծառայել էր Կիլիկիայում տեղակայված ֆրանսիական բանակում: Նա ռազմական ոստիկանության (ժանդարմերիայի) լեյտենանտ էր (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 123, թ. 10):

⁶² “Ժողովուրդ”, 24. IX. 1919:

⁶³ Ժամանակակիցը՝ Վահե Արծրունին, հուշագրում է. ““Մաուզերիստ”ները, եթե բացառենք ոչ աննշան տոկոս մը, որ իրօ՛ք, բառի ամենալայն եւ ամենաբարձր առումով, կը խորհրդանշէր Հայաստանի նոր դարու ասպետութիւնը, հազիւ քանի տասնեակ ըլլային երկրին մէջ եւ, սակայն, անոնց ապրած կեանքը, թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին տեսակետէ, ամենավատ անդրադարձումն ունեցաւ մեր պետութեան վարկին վրայ: ... “Մաուզերիստ”ներու թալանի ախորժակը ո՛չ չափ ունէր եւ ո՛չ սահման...: Հերիք էր, որ առիթ մը ներկայանար հարստանալու, անձնական վրէժ լուծելու եւ կամ պղտոր ջուրին մէջ ձուկ որսալու՝ անոնք մի՛ շտ պատրաստ էին” (տե՛ս Վ. Արծրունի. Հայ-Տաճկական պատերազմը: Հայ սպայութիւնը: Շատախ, Երևան, 2002, էջ 31): Այդ մասին հետաքրքիր դիտարկում ունի նաև ռուս գրող Ս. Գորոդեցկին, ով 1919 թ. ապրիլի վերջին – մայիսի սկզբին եղել է Երևանում [տե՛ս А. Закарян. Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916–1921 гг.). Ереван, 2010, с. 182]:

⁶⁴ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.), էջ 216:

գոյի ավագակախմբին. իրավապահները բռնագրավում են 215 հրացան և մոտ 4 հազար փամփուշտ⁶⁵:

1919 թ. դեկտեմբերին Դիլիջանի գավառում ստուգայց կատարած խորհրդարանական հանձնաժողովը հայտնաբերում է մի շարք աղաղակող թերություններ: Ինչպես նշում է ուսումնասիրություններ կատարած հանձնաժողովի անդամ, պատգամավոր Արմենակ Մաքսապետյանը, գավառում լայն տարածում են գտել կողոպուտն ու գողությունը, քանի որ «Ոստիկանությունը վատ պայմանների մեջ է երկու կողմից. նախ՝ անխիթար է նրա տնտեսական դրությունը, երկրորդ՝ մեծապես կազմված է զինվորական տարիք ունեցող մարդկանցից, ռոճիկները ստացվում են անկանոն և ոչ լրիվ, իսկ դիմումները մատնվում են անուշադրության»⁶⁶: Նա փաստում է, որ հանցագործության առավել տարածված տեսակներից է զինավաճառությունը՝ «տեղում եղած զենքերը մաս առ մաս գնում են Ադրբեջան»⁶⁷:

Միաժամանակ հանրապետությունում զգացվում էր մահմեդականների հակաօրինական բուռն գործունեություն, որն ուղղորդվում էր Ադրբեջանի և օսմանյան Թուրքիայի համապատասխան ծառայությունների կողմից: Նրանք գաղտնի զենք էին ուղարկում Հայաստանի տարածքում ապրող մահմեդականներին, որն էլ պայթունավտանգ իրադրություն էր ստեղծում երկրում⁶⁸: Ադրբեջանից և Օսմանյան կայսրությունից Հայաստան էին ուղարկվում նաև դրամական զգալի միջոցներ⁶⁹, միաժամանակ աշխատում էին շրջանառության մեջ մտցնել ՀՀ կեղծ դրամներ⁷⁰:

Զենքի ու զինամթերքի անօրինական շրջանառությանը մեծապես նպաստում էր դասալքությունը, որն ահռելի չափերի հասավ 1919 թ. վերջերին: Դասալիքների թիվը հաս-

⁶⁵ Տե՛ս «Զանգ», 19. X. 1919:

⁶⁶ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները, էջ 412:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայկական հետախուզությունը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918–1920 թթ.), Երևան, 2003, էջ 89:

⁶⁹ ՀՀ-ում զենքի ու զինամթերքի հայթայթումը հնարավորություն է տալիս ադրբեջանական իշխանություններին իրենց ցեղակիցներին ուղարկել դրամ, որով նրանք կկարողանային զենք գնել տեղում: 1920 թ. ապրիլի 10-ին ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյանը հատուկ հրամանով դրվատում է հեծյալ ավագ միլիցիոններ Համբարձում Հակոբյանին, որ նա ձերբակալել է Ջանգիրասար ուղևորվող և 500 հազար ադրբեջանական բռներ տանող երեք ադրբեջանցի սուրհանդակների, որոնք միլիցիոններին առաջարկել են 100 հազար ռուբլի կաշառք, սակայն Հ. Հակոբյանը հրաժարվել է: Նախարարի հրամանով ավագ միլիցիոնները պար գնատրվել է 20 հազար ռուբլով (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ., էջ 181):

⁷⁰ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.), էջ 104:

նում էր 17.665 հոգու, իսկ բանակում ծառայողներինը՝ 16.000–18.000 էր⁷¹: Դասալիքներից որոշները փախչելով իրենց հետ տանում էին զենք և զինամթերք: Չինծառայությունից խուսափողների մի մասը ինչ-ինչ ճանապարհներով մտնում էր միլիցիա, որը «բարոյալքող և ճնշող սպավորություն էր թողնում հասարակության վրա»⁷²: Այս հանգամանքը բացասաբար էր ազդում նաև իրավապահ մարմնի հեղինակության ու նրա հետագա գործունեության վրա:

Դասալիքները կարողանում են զարտուղի տարբեր ճանապարհներով հայթայթել այլ երկրների (հիմնականում՝ Պարսկաստան) անձնագրեր: Մի շարք դեպքերում նրանց «աջակցում» էին ՆԳ նախարարության ու միլիցիայի «բազմաթիվ ոչ պատասխանատու, անբարեխիղճ»⁷³ աստիճանավորներ և նույնիսկ պատգամավորներ⁷⁴:

Ի դեպ, 1920 թ. մայիսին ՆԳ նախարար Ա. Գյուլիանդանյանը հատուկ հրամանով տեղեկացնում է բնակչությանը, որ «եթե նա (դասալիքը – Ռ. Ս., Ռ. Ս.) իր դասալքութեան դեպքում գողացած է եղել զինուորական զգեստ և զենք ու ծախել է, դատի ենթարկվելու հետ միասին, նա, իսկ չքաւորութեան դեպքում նաև նրա ամբողջ ընտանիքը պէտք է վճարէ գողացածի գինը եռակի, շուկայի գներով հաշւած»⁷⁵:

Ցավոք, նույնիսկ դասալքության դեմ ընդունված խիստ օրենքները սպասվող արդյունքը չէին ունենում, քանի որ դասալքությունն ուներ ավելի խորքային պատճառներ⁷⁶: Համոզված ենք, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է փաստել, որ ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանի անժամանակ մահից հետո ՆԳ մարմիններն այդպես էլ վերջնականապես լիարժեք չկազմավորվեցին: Նույնիսկ երկու անգամ փորձ կատարվեց կազմակերպել միլիցիայի աշխատակիցների դասընթացներ⁷⁷, սակայն մենք տեղեկություններ չկարողացանք գտնել այն մասին, թե այդ դասընթացները գործել են, թե՞ ոչ: Կառավարությունը տրամադրել է համապատասխան դրամական միջոցներ, նշանակել դասատուներ,

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 62–63: Ցավոք, ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներն, այնպես էլ ՀՀ-ն ժամանակ, դասալիքների ամենամեծ թիվը տալիս էին Երևանը և Ալեքսանդրապոլը (տե՛ս «Յառաջ», 30. III. 1920):

⁷² Նույն տեղում էջ 66:

⁷³ Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը (1918–1920 թթ.), էջ 62:

⁷⁴ Տե՛ս Ա. Ս. Հակոբյան. Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2005, էջ 72:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 490, թ. 144:

⁷⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Հանրապետության հետախուզությունը և բանակը, էջ 148–190:

⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, թ. 369–370, 372–379:

կազմել դասացուցակ և ուստիկանության պարտականությունների վերաբերյալ կանոնադրություն⁷⁸:

1920 թ. հոկտեմբերի 7-ին Երևանի պարետ, փոխգնդապետ Ա. Շահիսաթունին արդեն որերորդ անգամ հարկադրված էր բնակչությանը նախազգուշացնել, որ առանց թույլտվության զենք կրելու դեպքում քաղաքացին կարող է ձերբակալվել 1-ից մինչև 6 ամիս ժամկետով, կամ վճարել 30 հազար ռուբլի տուգանք⁷⁹:

... Ինչպես 1918 – 1919 թթ., այնպես էլ 1920 թ. շարունակվում էր անօրինական զենքի ու զինամթերքի շրջանառությունը, փողոցներում անընդհատ հնչում էին անկանոն ու հաճախակի կրակոցներ: Այսպես, “Յառաջ” թերթի հոդվածներից մեկը վերնագրված էր՝ “Գնդակների տարափ Երևանում”⁸⁰: Ինչն է, հանրապետության կառավարության ոչ ճիշտ քաղաքականության հետևանքով իրավապահ մարմիններում ծաղկեց կաշառակերությունն ու հովանավորչությունը: Աշխատակիցների զգալի մասի համար սովորական էր դարձել խուզարկությունների և առգրավումների ժամանակ բացահայտ կողոպուտը, նրանց նույնիսկ չէր վախեցնում մահվան սպառնալիքը⁸¹: Կարծում ենք, որ նորանկախ հանրապետության կառավարությունն առաջին հերթին պետք է բյուջեից զգալի հատկացումներ կատարեր նաև ՆԳ նախարարությանը, այն հավասարազոր էր հավասարազոր զինված ուժերին: Նման պայմանում հնարավորություն կստեղծվեր ավելի մեծ ուժեր հատկացնել քրեական տարրերի դեմ պայքարում: Կարելի է ենթադրել, որ նման իրավիճակի պատճառներից մեկն էլ ՀՅԴ-ի կուսակցական մենիշխանությունն էր, չնայած այն հանգամանքին, որ կուսակցությունը երկու անգամ կառավարություն կազմեց ՀԺԿ-ի և Էսեռների հետ, որը, ցավոք, երկրում էապես չփոխեց իրադրությունը⁸²: Սա-

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 2, գ. 123, թ. 6–10, ֆ. 199, ց. 1, գ. 16, թ. 370, 372–373:

⁷⁹ “Յառաջ”, 7. IX. 1920:

⁸⁰ Թերթը գրում է. “Ամեն օր ժամը 5-ից սկսած Երևան քաղաքում այս ու այն կողմից արձակուած հրացանների ու ատրճանակների ձայնից ներկայացնում է իր կարգին որպես մի կուրի վայր: Միսալած չեմ լինի, եթե ասեմ, որ ամեն օր ի գուր տեղ, հենց այնպես, օդի մեջ, այրում են պատկառելի քանակությամբ փամուշտ” (տե՛ս “Յառաջ”, 30. VI. 1920):

⁸¹ ՀՀ ՆԳ նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ա. Ջամայյանի՝ 1920 թ. մայիսի 13-ի հրամանի համաձայն՝ խուզարկության ժամանակ քաղաքացիների նկատմամբ բռնություններ և կաշառք ստանալու դեպքերում ՆԳ աշխատակիցը կարող է Արտակարգ դատարանի կողմից դատապարտվել ընդհուպ մինչև գնդակահարության (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 490, թ. 212):

⁸² Վ. Վիրաբյանի համոզմամբ, միլիցիան հանցավորության, այդ թվում զենքի ու զինամթերքի ապօրինի շրջանառության դեմ պայքարում թերանում էր նաև այն պատճառով, որ “ՆԳ Նախարարությունը հաճախ անհիմն կերպով կադրային համալրումներ էր ստանում՝ ելակետ ունենալով կուսակցական պատկանելությունը” (տե՛ս Վ. Հ. Վիրաբյան. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Միլիցիան և Ներքին Գործերի նախարարությունը, էջ 213): Համանման տեսակետ է հայտնում ազատագրական գործիչներից Վ. Արծրունին. “Պաշտօն եւ դիրք ձեռք բերելը, կուսակցական գերակայութիւն ապահովելն աստիճանաբար դարձաւ գերագոյն

կայն, չպետք է մոռանալ հայ բոլշևիկների հակակառավարական գործունեությունը, որոնք օգտվեցին ստեղծված իրադրությունից, և կազմակերպեցին 1920 թ. մայիսյան խռովությունը, որը ծանր հարված հասցրեց նորանկախ հանրապետությանը:

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել.

1. Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում, չնայած գրանցված առանձին հաջողություններին, ՆԳ նախարարության մարմիններն ի զորու չեղան արդյունավետ պայքար մղել ապօրինի զենքի ու զինամթերքի շրջանառության դեմ, քանի որ արհեստավարժ կադրերի մեծ պակաս էր զգացվում:

2. ՆԳ նախարար Ա. Մանուկյանի մահից հետո միլիցիան չդարձավ այն իրական ուժը, որը կարող էր հաղթահարել տարբեր զինված կազմավորումների հետ կապված հիմնախնդիրը:

3. ՀՀ-ն ի զորու չեղավ միլիցիան հիմնականում ապահովել կարգապահ ու պարտաճանաչ կադրերով:

4. Ապակայունացմանը հատկապես մեծապես նպաստում էին բոլշևիկների կողմից իրականացվող ապազգային քաղաքականությունը:

5. Հակահետախուզական մարմինները չկարողացան ամբողջությամբ կանխել Ադրբեջանից ու Թուրքիայից Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդականներին զենքի ու զինամթերքի մատակարարումը:

Ռուբեն Սահակյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատ, կամավորական շարժում, հայերի Ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայ ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 10 մենագրություն - ժողովածուների և շուրջ 100 հոդված - հրապարակումների: rubensahakyan58@gmail.com

Ռոստոմ Սարգսյան – տ. գ. թ., ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի պրոֆեսոր, ոստիկանության գնդապետ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ստեղծմանը զուգընթաց կոռուպցիոն դրսևորումների պատճառահետևանքային կապեր, հայոց ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 3 մենագրության և ավելի քան 20 գիտական հոդվածի: rosargsyan@gmail.com

նպատակը նախ՝ անհատներու եւ, ապա՝ կուսակցութիւններու համար” (տե՛ս Վ. Արծրունի. նշվ. աշխ., էջ 28):

REFERENCES

- «Horizon», (Tiflis), 13. VIII. 1917 (In Armenian).
- Hayoc patmutjun. Xmb. xorhurd - V. Barxudaryan ev urish. H. 3. Nor zamanakashrchan (XVIII dari erkrord kes - 1918 t.): Girq II (1901-1918 tt., haj gaxtavajrerə, parberakan mamulə ev mshakujtə XIX d. ev XX d. skzbin): Xmbagrakazm - A. Melkonyan ev urish., Erevan, 2015 (In Armenian).
- «Arev». (Bagu), 18. III. 1918 (In Armenian).
- A. G. Emelyanov.** Kazaki na persidskom fronte (1915-1918), Moskva, 2007 (In Russian)..
- Vazgen. Atrpatakani gojamartə. - «Hayrenik» (Boston), 1930, № 12 (In Armenian).
- H. R. Simonyan.** Andraniki zamanakə. erku grqov, Girq B., Erevan, 1996 (In Armenian).
- Hayastani Hanrapetutjan parlamenti nisteri arzanagrutjunner: 1918-1920 t't': Glxavor xhmbagir - A. Virabyan, Erevan, 2010 (In Armenian).
- Hayoc patmutyun. Khmb. khorhurd - V. Barkhudaryan ev urish. H. 4. Girq I. Noragujn zamanakashrchan 1918-1945 tt.): Khmbagrakazm - V. Xazaxecyan ev urish., Erevan, 2010 (In Armenian).
- R. H. Sargsyan, R. O. Sahakyan.** Hajoc vostikanutjan patmutjunic, Mas I, Erevan 2013 (In Armenian).
- A. Asryan. Aram Manukyan.** Azgajin- petakan gorcichə.- «Patmabanasirakan handes», 2019, № 2 (In Armenian).
- Hayastani azgajin arxiv (HAA), fond 198, cucak 1, g. 2 (In Armenian).
- Aram Manukyan:** Pastatxteri ev njuteri zoghovacu: Glxavor xmbagir - A. Virabyan, Erevan, 2009 (In Armenian).
- V. H. Virabyan.** Hayastani Hanrapetutjan hetaxuzutjunə ev banakə 1918-1920 tt., Erevan, 2009 (In Armenian).
- «Karavarutean Lraber», (Erevan), 6. IX. 1918 (In Armenian).
- V. H. Virabyan.** Hayastani Arachin Hanrapetutjan Milician ev Nerqin Gorceri naxararutjunə (1918-1920 tt.), Erevan, 2003 (In Armenian).
- Hayastani Hanrapetutjunə 1918-1920 tt. (Qaxaqakan patmtjun). Pastatxteri ev njuteri zoxovacu. Patasxanatu xmbagirner - G. Galoyan, V. Xazaxecyan (xekavar), V. Melikyan, S Mirzoyan, A. Virabyan, Erevan, 2000 (In Armenian).

ПРОБЛЕМА НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА ОРУЖИЯ И БОЕПРИПАСОВ
В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ
(1918–1920 гг.)

РУБЕН СААКЯН, РОСТОМ САРГСЯН

Резюме

Ключевые слова: Республика Армения, Министерство внутренних дел, Арам Манукян, милиция, незаконный оборот оружия и боеприпасов, Аршавир Меликян, Сиракан Тигранян, Абрахам Гюлхандарян, Нахиджеван, Рубен Папикян, Ереван, Новый Баязет, Аршавир Шахатуни, Гарегин Нжде.

В 1918–1920 гг. незаконный оборот оружия был одной из серьезнейших проблем для Республики Армения, поскольку он существенно влиял на криминогенную ситуацию в стране. 23 августа 1918 г. министром внутренних дел Арамом Манукяном был представлен законопроект

в парламент РА о конфискации армейских магазинных винтовок. По оперативно-разведывательным данным, в руках населения было до 150 тысяч единиц оружия разного калибра. 29 августа 1918 г. парламент РА принял закон о конфискации боевого оружия у населения, кроме охотничьих ружей. Впоследствии парламент и правительство Армении несколько раз принимали законы и постановления против незаконного оборота оружия и боеприпасов, в том числе предлагали выкупить или обменять армейские винтовки, ужесточали законы. Однако сложившиеся социально-экономические и политические обстоятельства не привели к ожидаемым результатам. Несмотря на это, милиции удалось только за январь–июнь 1919 г. изъять у населения более 50 тысяч единиц разных систем стрелкового, в том числе армейского, оружия и около 3,5 миллионов патронов разного калибра. Милиция также смогла разоружить ряд незаконных вооруженных бандитских формирований, в основном из мусульманского населения РА. Незаконный оборот оружия и боеприпасов в РА спровоцировал рост тяжких преступлений и представлял серьезную угрозу государственной безопасности.

Рубен Саакян – д. и. н., заведующий отделом новой истории Института истории НАН РА. Научные интересы: русско-турецкий фронт Первой мировой войны, добровольческое движение, Геноцид армян, самооборонительные бои, история армянской полиции. Автор 10 исследований-сборников и около 100 статей-публикаций. rubensahakyan58@gmail.com

Ростом Саргсян – к. эк. н., профессор Образовательного комплекса полиции РА, полковник полиции. Научные интересы: исследования причинно-следственных связей коррупционных явлений во времена становления Третьей Республики Армения, история армянской полиции. Автор 3 монографий и более 20 статей. rosargsyan@gmail.com

THE PROBLEM OF THE ILLICIT WEAPONS AND AMMUNITION IN THE REPUBLIC OF
ARMENIA
(1918–1920)

RUBEN SAHAKYAN, ROSTOM SARGSYAN

S u m m a r y

Key words: The Republic of Armenia, Ministry of the Interior Affairs, Aram Manukyan, militia, illicit weapons and ammunition, Arshavir Melikyan, Sirakan Tigranyan, Abraham Gyulkhandaryan, Nakhijevan, Ruben Papikyan, Yerevan, New Bayazet, Arshavir Shahkhatuni, Garegin Nzhdeh.

In 1918-1920 illegal arms trafficking was one of the most serious problems for the Republic of Armenia, since it significantly influenced the criminogenic situation in the country. Still, on August 23, 1918, the bill on the confiscation of the rifles of army store was presented by the Minister of Internal Affairs Aram Manukyan to the Parliament of RA. There were up to 150 thousand weapons of

various caliber in the hands of the population according to operational-intelligence data. On August 29, 1918, the RA Parliament adopted a law on the confiscation of military weapons from the population, except for hunting rifles. Later, the Parliament and the Government of Armenia adopted laws and decrees several times against illegal circulation of weapons and ammunition including offering to buy or exchange army rifles and toughened the laws. However, unfortunately, the current socio-economic and political circumstances did not lead to the expected results. Despite this, the police managed only for the January-June months of 1919 to seize more than 50 thousand units of various small-arms systems, including military weapons and about 3.5 million rounds of different caliber from the population. Police also managed to disarm a number of illegal armed gangster formations mainly from the Muslim population of Armenia. The illegal circulation of weapons and ammunition provoked an increase in serious crimes and represented a serious threat to state security in the Republic of Armenia.

Ruben Sahakyan – Doctor of Historical Sciences, Chair of the Department of New History at the NAS RA Institute of History. Scientific interests: Russian-Turkish front of the First World War, volunteer movement, Armenian Genocide, self-defense battles, history of the Armenian police. Author of 10 monographs and about 100 scientific articles. rubensahakyan58@gmail.com

Rostom Sargsyan – Candidate of Economic Sciences, Professor at the Police Educational Complex of the Republic of Armenia, Colonel of the Police. Scientific interests: cause-effect relationships of corruption phenomena during the formation of the Third Republic of Armenia, history of the Armenian police. Author of 3 monographs and more than 20 scientific articles. rosargsyan@gmail.com